

HOOFDSTUK I

Wedergeboorte – wanneer God de mens vernieuwt

1.1 Inleiding

In het evangelie volgens Johannes lezen we dat Jezus gezegd heeft dat een mens het Koninkrijk van God kan zien noch ingaan tenzij hij opnieuw geboren is (Joh. 3: 3-7).² Wat is dat, opnieuw geboren worden? Wat gebeurt er dan met een mens? Op welke manier vindt dat plaats? Op deze vragen wil de leer van de wedergeboorte een antwoord geven. Binnen de gereformeerde theologie neemt deze leer een belangrijke plaats in. Daar verwijst het begrip wedergeboorte naar het werk van God waardoor Hij een mens vernieuwt tot een nieuw leven.

De vragen rondom wedergeboorte blijken veelomvattend te zijn. De beantwoording daarvan is vanuit systematisch-theologisch oogpunt gecompliceerd, zeker wanneer we er spirituele en psychologische aspecten bij betrekken. In deze studie situeren we wedergeboorte op het snijvlak van God en Zijn spreken en handelen enerzijds en de mens en zijn wezen en ervaring anderzijds.³ Daarmee is wedergeboorte een brandpunt van theologie en antropologie.

Een theoloog die zich daarmee diepgaand heeft beziggehouden, is Herman Bavinck (1854-1921). Daar zijn een aantal redenen voor te geven. Ten eerste heeft de wedergeboorte een belangrijke plaats in de gereformeerde theologie, en daarom ontwikkelt hij als dogmaticus daarop een eigen visie. Ten tweede wil hij als neocalvinist de gereformeerde zienswijze op de wedergeboorte in rapport brengen met de moderne tijd. Ten derde heeft hij ook aandacht voor de antropologische facetten van de wedergeboorte, niet alleen in systematisch-theologisch maar ook in ethisch en psychologisch opzicht. Ten vierde is hij intensief betrokken bij de discussies over

2. Andere belangrijke Bijbelteksten voor de wedergeboorte zijn onder andere: Deuteronomium 10:1-5, Psalm 51:1-14, Jesaja 63:1-6, Ezechiël 36:26-27 en Mattheüs 19:28, Johannes 1:11-13, Romeinen 6:1-14, Efeze 2:5-6, Titus 3:5 en 1 Petrus 1:3. Zie voor een korte bespreking daarvan: B. Wentsel, *HIJ-IS-ER-BIJ. Handboek Bijbelse geloofsleer*, Kampen 2006, 438-440.

3. Zie voor een hedendaagse, systematisch-theologische uiteenzetting over de orde van het heil en de vernieuwing van de mens: G. van den Brink en C. van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012, 579-637.

de leer van de veronderstelde of onmiddellijke wedergeboorte zoals deze ontwikkeld is door Abraham Kuiper (1837-1920).

1.2 Neocalvinisme

Binnen de theologische ontwikkelingen van de 19e eeuw zien we vanaf ongeveer 1870 een soort calvinistisch reveil. Dit is vooral tot stand gebracht door de inzet van A. Kuiper. Typerend is dat men de gereformeerde theologie wil vernieuwen door deze in verbinding te brengen met de moderne cultuur.⁴ Deze ontwikkeling noemt men neocalvinisme.⁵ A.D.R. Polman spreekt van een restauratie van het calvinisme in de negentiende en twintigste eeuw.⁶ Naast Kuiper was Bavinck een van de voormannen van deze beweging. G. Harinck stelt dat het neocalvinisme geen reactie is tegen het modernisme, maar dat het een moderne variant van het gereformeerde belijden is.⁷ Het was een poging om het oude calvinisme te vertalen naar de moderne tijd, althans in relatie tot de moderne tijd te brengen.

Binnen het neocalvinisme is de relatie tussen orthodoxie en modernisme complex. Moderniteit wordt enerzijds gezien als een gevaar voor de orthodoxie, maar anderzijds ook als een uitdaging en zelfs als een positieve mogelijkheid. Zo is bijvoorbeeld de vrijheid van de eigen zuil een modern verschijnsel, waarvan het neocalvinisme gebruikmaakt. Kuiper neemt, als het gaat om de verhouding tussen orthodoxie en modernisme, een meer antithetische houding aan dan Bavinck, die het gesprek tussen orthodoxie en modernisme intensief en meer synthetiserend is aangegaan.

4. Kuiper beschrijft dit onder andere in zijn *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid*. Men moet 'de gereformeerde theologie, die als zoodanig reeds sinds het midden der vorige eeuw den slaap der tragen sliep, weer wakker schudden en in rapport brengen met het menschelijk bewustzijn, gelijk zich dit aan het einde der 19e eeuw ontwikkeld heeft.' A. Kuiper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* I, Amsterdam 1894, voorwoord VI.
5. Voor de aanduiding 'neocalvinisme', alsook voor andere theologische stromingen zoals de gereformeerde orthodoxie, het puritanisme, de nadere reformatie en het gereformeerd piëtisme, gebruiken we in deze studie geen hoofdletters. Zie voor de discussie over de begrippen puritanisme, nadere reformatie en gereformeerd piëtisme: W.J. op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme*, Houten 2005, 15-17.
6. A.D.R. Polman, 'Neo-calvinisme', in: F.W. Grosheide e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* V, Kampen 1956, 184-185. De term 'neocalvinisme' werd overigens ook gebruikt met een negatieve connotatie door zowel moderne als orthodoxe critici die bezwaren hadden tegen de theologie van deze beweging. Zie hiervoor: J. Koch, *Abraham Kuiper. Een biografie*, Utrecht 2007, 389-390. Zie verder voor een schets van kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen in de negentiende eeuw: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 597 vv.
7. G. Harinck, 'The Religious Character of Modernism and the Modern Character of Religion. A Case Study of Herman Bavinck's Engagement with Modern Culture', *Scottish Bulletin of Evangelical Theology* 29 (2011), 60-77.

Welke gereformeerde thema's krijgen in het bijzonder de aandacht om ze te actualiseren voor de moderne tijd? Wie de stroom van zowel wetenschappelijke als populaire uitgaven binnen het neocalvinisme verkent, concludeert dat de meest genoemde thema's zijn: 1) de schriftleer, 2) de algemene genade en 3) de wedergeboorte en de doop.⁸ Deze drie thema's geven binnen het neocalvinisme veel theologisch debat.⁹ De gemene deler van deze drie thema's is de verhouding tussen God en mens. Juist hier is een vertaalslag nodig van orthodoxie naar modernisme, omdat sinds de Verlichting in de westerse samenleving het denken over en het beleven van de verhouding tussen God en mens elke vanzelfsprekendheid voorbij is.¹⁰ Gods openbaring aan, Zijn zorg voor en Zijn ontmoeting met de mens zijn uit de verstaans- en belevingswereld van de moderne mens verdwenen. De volgende vragen kunnen daarbij gesteld worden: hoe kan de moderne mens 1) het goddelijk gezag van de Schrift erkennen en erdoor aangesproken worden, 2) in de praktijk van zijn leven de aanwezigheid van God en Zijn zorg kennen en ervaren, en 3) door God vernieuwd worden?

In de voormalige Gereformeerde Kerken werd een fel debat gevoerd over de wedergeboorte, met name vanwege de opvattingen van Kuypers. Hij meent dat de doop bediend wordt op grond van de wedergeboorte. Die mag verondersteld worden bij de kinderen van het verbond. God werkt deze vernieuwing in het prille leven van deze kinderen zonder het gebruik van de middelen van Woord en prediking. Kuypers visie werd door velen aangehangen en in diverse publicaties meenden zij te kunnen aantonen dat deze leer niet anders is dan de orthodoxe zienswijze. Tegelijk werd

-
8. Zie hiervoor: P.H. Muller, *Bibliografie betreffende den Bijbel, den godsdienst, het christelijk geloof, de kerkgeschiedenis, enz.* 1882-1933, Lochem 1935.
9. A.D.R. Polman wijst in het genoemde lemma over het 'Neo-calvinisme' op de uitvoerige discussies over Kuypers visie op de veronderstelde wedergeboorte en de algemene genade. Van Keulen merkt op dat er in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland over weinig zaken zo veel gediscussieerd is als over de Schriftbeschouwing: D. van Keulen, *Bijbel en Dogmatiek. Schriftbeschouwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuypers, H. Bavinck en G.C. Berkouwer*, Kampen 2003, 15-19; verder te noemen: Van Keulen, *BeD*.
10. De termen 'orthodoxie' en 'modernisme', en de afgeleiden daarvan dienen hier nader gedefinieerd te worden. In deze studie gebruiken we de term 'orthodoxie' voor dat wat gereformeerd is. We sluiten ons aan bij wat Bavinck hierover stelt: 'Want in den naam Gereformeerd ligt eenerzijds opgesloten aansluiting aan het verleden, historische continuïteit, handhaving van de Christelijke belijdenis', 'en anderzijds de eisch en de plicht, om naar deze Schriftuurlijke en historische beginselen leer en leven van eigen persoon en gezin, en voorts van onze gansche omgeving voortdurend te herzien.' Zie hiervoor: H. Bavinck, *Modernisme en Orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het Rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1911*, Kampen 1911, 17. Onder 'modernisme' verstaan we hier de beweging in wetenschap, cultuur en maatschappij die ontstaan is sinds de Verlichting van de achttiende eeuw, waarbij de mens als autonoom en zelfstandig waarnemend subject centraal is komen te staan.

deze visie door anderen bestreden.¹¹ Dit debat werd gevoerd op academisch niveau, maar ook in allerlei kranten, tijdschriften en brochures die bestemd waren voor het kerkvolk. Aan het begin van de twintigste eeuw achtte men het nodig om belijdende uitspraken te doen over deze kwestie. De theologische vragen waren complex, de kerkelijke belangen waren groot en de gevoelens van het kerkvolk liepen hoog op. Dit is één van de oorzaken van de dramatische kerkscheuring die zich later voltrok, namelijk de ‘Vrijmaking’ van 1944.¹²

Bavinck heeft ook deelgenomen aan deze discussies, niet alleen als academisch theoloog maar ook als kerkelijk leidsman. Veel van zijn geschriften dragen daar de sporen van. In dit onderzoek houden we er rekening mee dat ons onderwerp in een complexe en gevoelige context staat. Ook zijn we ons ervan bewust dat zijn inbreng onderdeel is van een proces dat later tot ingrijpende gebeurtenissen heeft geleid. Het gaat echter hier primair om Bavincks wedergeboortebegrip. Dat de kerkelijke ontwikkelingen daarbij een belangrijke achtergrond vormen, is evident.

1.3 Herman Bavinck

Herman Bavinck wordt in 1854 geboren te Vriezenveen als zoon van Jan Bavinck, predikant van de Christelijk Afscheiden Gemeente, en Gesina Magdalena Holland.¹³ Hij groeit op in een gezin waar enerzijds een piëtistische trek te vinden is, kenmerkend voor het geestelijk klimaat van de gemeenten die voortgekomen waren uit de Afscheiding van 1834. Anderzijds was er bij de familie Bavinck niet die ‘Kulturfeindlichkeit’ die

11. Zie hiervoor paragraaf 4.1. van deze studie.

12. Zie hiervoor: R.J. Dam, B. Holwerda en C. Veenhof, *Rondom 1905. Een historische schets*, Terneuzen 1944; en vooral: E. Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, Kampen 1946.

13. De belangrijkste publicaties over de biografie van Herman Bavinck zijn: V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam 1921; verder te noemen: Hepp, *DHB*; J.H. Landwehr, *In Memoriam. Prof. Dr. H. Bavinck herdacht door een zijner oud-leerlingen*, Kampen 1921; J. Geelhoed, *Herman Bavinck*, Goes 1958; J. Veenhof, *Revelatie en inspiratie. De openbarings- en Schrifbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968, 93-137; R.H. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, Kampen 1961; verder te noemen: Bremmer, *HBad*; R.H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, Kampen 1966; verder te noemen: Bremmer, *HBez*; R.H. Bremmer, ‘Herman Bavinck, theoloog in aanvechting’, *Wapenveld* 7 (1969), 100-105; R.H. Bremmer, ‘Herman Bavinck’, in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* 1, 42-45; J.C. Rullmann, ‘Herman Bavinck’, in: F.W. Grosheide e.a. (red.), *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* 1, Kampen 1925, 243-245; J. Waterink, ‘Herman Bavinck’, in: *Christelijke Encyclopedie* 1, Kampen 1956, 487-492; D. van Keulen, ‘Herman Bavinck’, in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* 1, Kampen 2005, 144-145. In het Engels verscheen van R. Gleason, *Herman Bavinck. Pastor, Churchman, Statesman, and Theologian*, New Jersey 2010.

in het algemeen voor deze gezindte typerend genoemd kan worden.¹⁴ Na zijn gymnasiale opleiding gaat hij theologie studeren in Kampen. Dat is echter van korte duur. Hij vervolgt zijn studie in Leiden, in die tijd een bolwerk van modernisme, waar de hoogleraren J.H. Scholten (1811-1885) en A. Kuenen (1828-1891) furore maakten. De reden voor deze verandering is dat hij de moderne theologie van binnenuit wil leren kennen.

In 1880 promoveert hij op een dissertatie met als titel *De ethiek van Ulrich Zwingli*. Zijn promotieonderzoek betreft dus geen dogmatisch, maar een ethisch onderwerp. Hij schrijft in deze studie: 'Het was een stoute poging die Zwingli waagde om de diepere eenheid van Humanisme en Christendom, zooals hij ze in zijn persoon op de schoonste wijze verbond, ook voor de Ethiek vast te houden.'¹⁵ Volgens R.H. Bremmer vinden we in deze conclusie een van de diepste intenties van Bavincks eigen levenswerk.¹⁶ In elk geval is duidelijk dat de antropologie (de mens, zijn leven en zijn ervaringen) reeds in zijn vroege studie zijn aandacht heeft.

Na een jaar als predikant in Franeker te hebben gewerkt, wordt hij in 1883 docent in Kampen, waar hij dogmatiek, encyclopedie der godgeleerdheid, ethiek, filosofie en psychologie doceert. In deze jaren publiceert hij de eerste druk van zijn *Gereformeerde dogmatiek*. In 1902 volgt hij Kuiper op aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij onder andere systematische dogmatiek, ethiek en psychologie doceert. Vanaf die tijd publiceert hij de tweede druk van zijn *GD*. Van Keulen merkt daarover op dat 'de definitieve uitgave van Bavincks *Gereformeerde dogmatiek* algemeen beschouwd wordt als het eindpunt van zijn nadenken over dogmatische thema's'.¹⁷

Vrijwel alle biografieën volgen V. Hepp (1879-1950) die aandacht geeft aan het opmerkelijke gegeven dat Bavinck tien jaar voor zijn dood de belangrijkste dogmatische werken uit zijn bibliotheek, waaronder vooral de oude gereformeerde theologie, van de hand doet. De reden zou zijn 'dat hij daar toch niet meer aan deed'.¹⁸ Er wordt wel verondersteld dat er in de loop van de tijd – vooral sinds hij in Amsterdam hoogleraar is geworden – bij hem een verschuiving optreedt van theologie naar wijsbegeerte, psychologie en pedagogiek. Hoewel dit nergens expliciet wordt beweerd,

14. Zie hiervoor Gleason, *Herman Bavinck*, 26-27; zie ook C.P. Polderman, *Kerk en Wereld. Een studie over gereformeerden en hun uiteenlopende relaties met televisie in het licht van politiek, cultuur en theologie*, Leiden 1996, 173-252; Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 629-637.

15. H. Bavinck, *De ethiek van Ulrich Zwingli*, Kampen 1880, 29; verder te noemen: Bavinck, *DevUZ*.

16. Bremmer, *HBezt*, 31.

17. Van Keulen, *BeD*, 68.

18. Hepp, *DHB*, 317-318.

heeft het er veel van dat er onderscheid zou zijn tussen een vroege periode van voornamelijk systematisch-theologisch denken en een latere periode waarin hij zich zou hebben toegelegd op de antropologische wetenschappen. Het is echter de vraag of er sprake is van een dergelijke cesuur. In deze studie willen we de stelling aannemelijk maken dat hij vanaf zijn studie heel zijn arbeidzame leven een bijzondere aandacht heeft voor de antropologie. Er is een continue lijn zichtbaar in zijn denken als theoloog, ethicus, filosoof, psycholoog en pedagoog, namelijk die van zijn aandacht voor het subject: de mens en zijn wezen, leven, psychologie, religie, ontwikkeling, ervaring en cultuur. Denk bijvoorbeeld aan zijn proefschrift over een ethisch onderwerp en zijn vroege onderwijs in de ethiek en de psychologie. Er is geen sprake van een latere overgang naar de antropologie. Daarom verdisconteren we in dit onderzoek dat antropologie voor hem van meet af aan een bijzonder *Anliegen* is. We zien dan in zijn wetenschapsbeoefening twee centrale punten waartussen zijn denken zich beweegt: het ene punt is God en Zijn openbaring en het andere is de mens en zijn leven. Wedergeboorte is het moment dat God de mens ontmoet en hem vernieuwt.

Ten slotte: Bavinck was qua karakter een gecompliceerd man. Enerzijds was hij emotioneel, schuchter en aarzelend. Waar soms van hem een duidelijk standpunt verwacht werd, ontbrak het aan doortastendheid.¹⁹ Anderzijds kon hij spontaan en temperamentvol zijn. Hij was vooral een man van innerlijke beschaving en grote geleerdheid.²⁰ Op 29 juli 1921 stierf hij te Amsterdam, na een periode van afnemende krachten, ten gevolge van een hartaandoening.²¹

1.4 Stand van het onderzoek

Sinds zijn dood in 1921 is er uitvoerig onderzoek gedaan naar zijn werken, waarbij voornamelijk zijn systematische theologie onderzocht is.²²

19. Zie hiervoor bijvoorbeeld: G. Harinck e.a. (red.), *'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)*, Amsterdam 1994, 6-8.

20. Bremmer, *HBezt*, 271 vv.; Hepp, *DHB*, 335 vv.

21. Zie voor een beschrijving van de laatste maanden van Bavincks leven: Bremmer, *HBezt*, 267-270.

22. Zie hiervoor: A.A. Hoekema, *The Centrality of the Heart. A Study in Christian Anthropology with Special Reference to the Psychology of Herman Bavinck*, ongepubliceerde dissertatie, 1948; S.P. van der Walt, *Die wysbegeerte van Dr. Herman Bavinck*, Potchefstroom 1953; A.A. Hoekema, *Herman Bavinck's Doctrine of the Covenant*, ongepubliceerde dissertatie, 1953; B. Kruihof, *The Relationship of Christianity and Culture in the Teaching of Herman Bavinck*, Edinburgh 1955;

Vooraf de schriftleer en daaraan gerelateerde onderwerpen zijn in beeld gekomen (E.P. Heideman, R.H. Bremmer, J. Veenhof, J.A. Montsma, D. van Keulen en H. van den Belt). Verder is er onderzoek gedaan naar zijn visie op het verbond (A.A. Hoekema), de *unio mystica cum Christo* (R. Gleason en H. Burger), de eschatologie (B.G. Mattson), zijn ontmoeting met het modernisme (W.J. de Wit) en naar het motief van het ‘organische’ in zijn theologie (J. Eglinton). Over de heilsorde in het algemeen heeft R. Gleason geschreven.

Voor dit onderzoek naar zijn visie op de wedergeboorte is een artikel van H. van den Belt van belang.²³ Tevens wijzen we op de Engelse vertaling van *Roeping en wedergeboorte*, gepubliceerd onder de titel *Saved by Grace*. M. Beach schrijft daarin een uitvoerige inleiding over de theologische en kerkelijke achtergronden daarvan.²⁴ Verder wordt er enige aandacht gegeven aan zijn wedergeboortebegrip in de genoemde studies van Bremmer en Veenhof.²⁵ Een studie die hieraan speciaal gewijd is, ontbreekt.

We wijzen ook op het volgende. In de afgelopen decennia heeft het

-
- E.P. Heideman, *The Relation of Revelation and Reason in E. Brunner and H. Bavinck*, Assen 1959; R.H. Bremmer, *Bavinck als dogmaticus*, Kampen 1961; Veenhof, *Revelatie en inspiratie*; S. Meijers, *Objectiviteit en Existentialiteit. Een onderzoek naar hun verhouding in de theologie van Herman Bavinck en in door hem beïnvloede concepties*, Kampen 1979; J.A. Montsma, *De exterritoriale openbaring. De Openbaringsopvatting achter de fundamentalistische Schriftbeschouwing*, Amsterdam 1985; S. Hielema, *Herman Bavinck's Eschatological Understanding of Redemption*, ongepubliceerde dissertatie, 1998; R.N. Gleason, *The centrality of the unio mystica in the theology of Herman Bavinck*, ongepubliceerde dissertatie, 2001; R.N. Gleason, *Did Herman Bavinck Teach an "Ordo Salutis" in His Theology, The Question of "Applicatio Salutis"*, artikel uitgegeven in eigen beheer; Van Keulen, *BeD*; H. van den Belt, *The Authority of Scripture in Reformed Theology. Truth and Trust*, Leiden 2008; H. Burger, *Being in Christ. A Biblical and Systematic Investigation in a Reformed Perspective*, Oregon 2009; J.W. de Wit, *On the Way to the Living God. A Cathartic Reading of Herman Bavinck and an Invitation to Overcome the Plausibility Crisis of Christianity*, Amsterdam 2011; B.G. Mattson, *Restored to our Destiny, Eschatology & the Image of God in Herman Bavinck's Reformed Dogmatics*, Leiden 2011; J. Eglinton, *Trinity and Organism. Towards a New Reading of Herman Bavinck's Organic Motif*, London 2012; J. Bolt, *Five Studies in the Thought of Herman Bavinck, A Creator of Modern Dutch Theology*, New York 2011; J. Bolt, *A Theological Analysis of Herman Bavinck's two Essays on the Imitatio Christi. Between Pietism and Modernism*, New York 2013; verder te noemen: Bolt, *Imitatio*. Zie ook G. Harinck e.a. (red.), *Ontmoetingen met Bavinck*, Barneveld 2006. Van belang is ook het tijdschrift *The Bavinck Review*; verder te noemen: *TBR*. Voor een uitgebreide bibliografie zie de website van *The Bavinck Institute*: www.bavinckinstitute.org. Recentelijk verschenen enkele heruitgaven van werken van Bavinck: *Magnalia Dei. Onderwijzing in de christelijke religie naar gereformeerde belijdenis*, Soesterberg 2014; verder te noemen: Bavinck, *MD*; H. van den Belt, *Herman Bavinck. Geloofs zekerheid* (Teksten ingeleid en geannoteerd door Henk van den Belt), Soesterberg 2016.
23. H. van den Belt, 'Herman Bavinck and His Reformed Sources on the Call to Grace. A Shift in Emphasis towards the Internal Work of the Spirit', *Scottish Bulletin of Evangelical Theology* 29 (2011), 41-59; verder te noemen: Van den Belt, *HBRSCG*.
 24. J.M. Beach, 'Introductory Essay', in: N.D. Kloosterman en J.M. Beach, *Saved by Grace. The Holy Spirit's work in Calling and Regeneration by Herman Bavinck*, Grand Rapids 2008, xiv vv.; verder te noemen: Beach, *Saved by Grace*.
 25. Zie hiervoor Veenhof, *Revelatie en inspiratie*, 499-506, en Bremmer, *HBad*, 261-272.

Bavinck-onderzoek zich verbreed. Naast zijn dogmatiek worden ook zijn werken over godsdienstpsychologie, pedagogiek en ethiek onderzocht.²⁶ Daarbij is echter in geringe mate aandacht voor de onderlinge beïnvloedingen tussen deze disciplines. Het onderzoek is dus gebaat bij een studie over zijn visie op de wedergeboorte, waarbij er niet alleen aandacht is voor zijn systematische theologie maar ook voor de andere disciplines, waarbij eventuele beïnvloedingen onderzocht kunnen worden. Dit onderzoek wil daarin voorzien.

1.5 Herman Bavinck over wedergeboorte

Het onderwerp van deze studie wordt onderzocht vanuit drie perspectieven: 1) een systematisch-theologische, 2) een ethische en 3) een psychologische.

Bavinck wordt meestal onderzocht vanuit een *systematisch-theologisch perspectief*. Daarbij is er beperkte aandacht voor zijn visie op de wedergeboorte. Die neemt dan ook in zijn oeuvre een ogenschijnlijk bescheiden plaats in: behalve de *locus* in zijn *GD* is er een bundel met artikelen over dit onderwerp, die een meer kerkelijk karakter heeft. In dit verband wijzen we op de gedachte van Bremmer, dat Bavincks theologie van de wedergeboorte ‘niet verder kwam dan een correctie op de kuyperiaanse theologische opbouw van de heilsorde.’²⁷ In dit onderzoek zullen we echter aantonen dat deze aanname onjuist is.

Naar zijn wedergeboortebegrip in *ethisch perspectief* is nog geen onderzoek gedaan. In het archief van Bavinck bevindt zich een manuscript met als titel ‘Gereformeerde Ethiek’.²⁸ Dit betreft een collegedictaat, en is wel-

26. Zie voor de *psychologie* J.A. van Belzen, *Psychologie en het raadsel van de religie. Beschouwingen bij een eeuw godsdienstpsychologie in Nederland*, Amsterdam 2007, 39-62. Zie voor de *ethiek* D. van Keulen, ‘Herman Bavinck’s Reformed Ethics. Some Remarks about Unpublished Manuscripts in the Libraries of Amsterdam and Kampen’, *TBR* 1 (2010), 25-56; verder te noemen: Van Keulen, *HBRE*; Bolt, *Imitatio*; J. Bolt, *Bavinck on the Christian Life. Following Jesus in Faithful Service*, Wheaton 2015. Zie voor de *pedagogiek* P.C.M. Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*, Amsterdam 1995, 177-190.

27. Bremmer, *HBad*, 271.

28. Archief H. Bavinck (collectienummer 346, inventarisnummer 56), HDC te Amsterdam. Naar het archief van Bavinck wordt als volgt verwezen: archief Bavinck, daarna het betreffende inventarisnummer. Door de jaren heen zijn er drie inventarissen verschenen van het archief van Bavinck, namelijk de *Voorlopige inventaris van het archief van Prof. Dr. H. Bavinck*, samengesteld door I. Drexhage-Zijlstra in 1997, de onvoltooide inventaris door J.F. Seijlhouwer in 2004 en in 2013 de nieuwe, volledige *Inventaris van het archief van H. Bavinck, Levensjaren 1854-1921 (1867-1994)*, samengesteld door E.M. Jansen. Hier vinden we de ‘Gereformeerde Ethiek’ onder inventarisnummer 56. In deze studie houden we verder de nummering van deze laatste inventarisatie aan.

licht een ongepubliceerd boek.²⁹ Ethiek kan worden opgevat als de studie naar de ervaring en de praktijk van het dagelijkse leven van de christen. Ook zijn er van studenten diverse collegedictaten van de ethiek. In dit onderzoek zullen we het ethische perspectief betrekken.

Ook bestuderen we dit onderwerp in een *psychologisch perspectief*. In toenemende mate heeft Bavinck aandacht voor het subject en het subjectieve. Dat brengt hem tot de studie van de (godsdienst)psychologie. De wedergeboorte betreft heel het wezen van de mens en daarmee dus ook zijn psychologie. Er is reeds onderzoek gedaan naar zijn beoefening van de godsdienstpsychologie.³⁰ Echter, onderzoek naar zijn wedergeboortebegrip in psychologisch perspectief ontbreekt.

1.5.1 Vraagstelling

Voor deze studie hebben we twee centrale onderzoeksvragen opgesteld. Ten eerste: *wat is de visie van Herman Bavinck op de wedergeboorte, zowel in systematisch-theologisch, alsook in ethisch en psychologisch perspectief?* Ten tweede: *wat zijn de bronnen en achtergronden van zijn visie op de wedergeboorte en hoe werken deze daarin door?*

Binnen de eerste centrale onderzoeksvraag stellen we een drietal deelvragen, die erop gericht zijn zijn concept helder te krijgen. Deze deelvragen worden toegespitst op de drie genoemde perspectieven:

1. Wat is zijn *systematisch-theologische* concept van de wedergeboorte, en welke inhoud geeft hij aan dit begrip? Bijzondere aandacht geven we aan de wijze waarop hij omgaat met de verhouding tussen het klassiek gereformeerd belijden en het modernisme van zijn tijd.

2. Krijgt wedergeboorte een plaats in zijn denken over *ethiek*, en zo ja welke? En heeft dat andersom ook invloed op zijn systematische theologie en psychologie?

3. Krijgt wedergeboorte een plaats in zijn denken over *psychologie*, en zo ja welke? En heeft dat omgekeerd ook invloed op zijn systematische theologie en ethiek?

29. Zie hiervoor verder paragraaf 6.3. van deze studie.

30. Zie hiervoor van Van Belzen, *Psychologie en het raadsel van de religie*; J.A. van Belzen, 'Tremendum et Fascinans. On the Early Reception and Nondevelopment of the Psychology of Religion among Orthodox Dutch Calvinist', in: J.A. van Belzen (red.), *Aspects in Contexts. Studies in the History of Psychology of Religion*, Amsterdam 2000, 91-128. Verder zijn er van zijn hand diverse artikelen over Herman Bavinck en de godsdienstpsychologie, bijvoorbeeld: 'The Introduction of the Psychology of Religion to The Netherlands. Ambivalent Reception, Epistemological Concerns, and Persistent Patterns', *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 37/1 (2001), 45-62; 'Herman Bavinck en de godsdienstpsychologie', *Radix* 20 (1994), 242-260.

Binnen de tweede centrale onderzoeksvraag stellen we ook een drietal deelvragen, die erop gericht zijn om diverse bronnen te analyseren en achtergronden te verhelderen:

1. Waar *orthodoxie en modernisme* belangrijke achtergronden blijken te zijn van zijn concept van wedergeboorte, hoe wordt binnen deze stromingen gesproken over de vernieuwing van de mens, en welke invloed heeft dat op zijn visie?

2. De leer van *de veronderstelde en onmiddellijke wedergeboorte van Kuiper* en de *kerkelijke discussies* hierover vormen een belangrijke achtergrond. Welke invloed heeft dat op zijn concept?

3. In toenemende mate heeft hij aandacht voor de onderzoeksresultaten van de wetenschap van *de psychologie (van de religie)*. Wat is het eigene daarvan en welke invloed heeft dat op zijn visie op de wedergeboorte?

1.5.2 Methode en opzet

Welke *methode* volgen we in dit onderzoek? De eerste centrale onderzoeksvraag impliceert dat deze studie vooral een systematisch-theologisch karakter heeft. Door de tweede centrale onderzoeksvraag treedt er een verbreding op: het onderzoek naar Bavincks bronnen is weliswaar vooral dogmatisch van aard, maar de bestudering van de achtergronden daarvan heeft ook een (kerk)historisch karakter.

Vervolgens stellen we de vraag of de drie perspectieven (de systematisch-theologische, de ethische en de (godsdienst)psychologische) eigen toegepaste onderzoeksmethoden vereisen. Het spreekt voor zich dat we rekening houden met context, genre, inhoud en doel van ethische en (godsdienst)psychologische teksten. Enerzijds zijn deze perspectieven nauw betrokken op het systematisch-theologische perspectief, en daarom vereisen ze geen andere methode. Anderzijds kunnen we de teksten van de drie verschillende perspectieven methodisch gezien op dezelfde wijze analyseren. Daarom heeft deze studie twee onderzoeksvelden: primair een systematisch-theologisch en secundair een (kerk)historisch onderzoeksveld. Betekent dit dat we twee verschillende methodes naast elkaar moeten hanteren, of is er een omvattende methode waarin we de analyse en interpretatie van dogmatische, ethische en (godsdienst)psychologische teksten en de bijbehorende kerkhistorische facetten kunnen combineren?

Systematisch-theologisch *onderzoek* beschrijft Muis als een reflectie over de geloofsinhoud van een bepaalde godsdienstige traditie en geloofsgemeenschap, die uitgaat van het geloof zoals dat in een aantal praktijken wordt

geleefd en beleefd.³¹ Ten aanzien van de *methode* van de systematische theologie stellen Van den Brink en Van der Kooi dat er twee benaderingswijzen zijn van dogmatische teksten. De eerste is de hermeneutische, waarbij uitgegaan wordt van gezaghebbende teksten en uitspraken. Van daaruit worden andere teksten geïnterpreteerd. De tweede benaderingswijze is de analytische, die een meer argumentief karakter heeft. Dogmatische concepten worden onderzocht op hun consistentie en coherentie. Begrippen worden zorgvuldig gedefinieerd en concepten worden onderzocht op hun niet-tegenstrijdigheid en samenhang.³² In deze studie richten we ons op een analytische benaderingswijze, waarbij we reflecteren op de inhoud van de systematische theologie van de wedergeboorte van Bavinck, verbreed met zijn denken over ethiek en (godsdiens)psychologie, door deze te onderzoeken op consistentie en coherentie.

Wat betreft de uitvoering van deze analyse wijzen we op de gedachten van Van Keulen. Hij wijst in zijn studie op twee manieren waarop methodologisch een beschrijving en analyse kan worden uitgevoerd.³³ Bij de eerste maakt men een beschrijving van de hoofdlijnen waarlangs een auteur zijn opvattingen zelf ontwikkelt. Bij de tweede maakt de onderzoeker vooraf een theologisch raamwerk, waarbinnen men het werk beschrijft en analyseert. Van Keulen legt voor- en nadelen uit en kiest voor de eerste. In deze studie volgen we hem daarin.

Kunnen wij daarbij de intenties van Bavinck (en vele anderen) wel kennen? In de afgelopen eeuw is er aandacht ontstaan voor de hermeneutiek, waarbij de volgende vragen gesteld worden: Hoe worden teksten geïnterpreteerd? Welke processen doen zich voor tussen het opstellen en het uitleggen van een tekst? Is het mogelijk om de oorspronkelijke bedoeling van een auteur te achterhalen en weer te geven? Is een auteursintentionele analyse en interpretatie mogelijk?

In deze studie sluiten we ons aan bij het gedachtengoed van de zogenaamde 'Cambridge School'.³⁴ Daarin stelt men dat voor een analyse en interpretatie van een tekst het nodig is om die historisch en linguïstisch te contextualiseren. Om een tekst te begrijpen moet er zicht zijn op de historische en intellectuele context. Op deze wijze kan men voorkomen dat er anachronismen ontstaan in de uitleg van een tekst, die vaak leiden tot een (al dan niet negatieve) 'mythologisering' van tekst en auteur. Aan deze theorie zijn de namen verbonden van J. Dunn, J.G.A. Pocock en vooral van

31. J. Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*, Zoetermeer 2016, 36 vv.

32. Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 31.

33. Van Keulen, *BeD*, 16.

34. Zie hiervoor ook: A.J. Kunz, *Als een prachtig boek. Nederlandse Geloofsbelijdenis artikel 2 in de context van de vroegereformatoren theologie*, Zoetermeer 2013, 20-23.

Q. Skinner. De laatste heeft hierover een grondlegend artikel geschreven – weliswaar eerst bestemd voor de politicologische wetenschappen.³⁵ Hij stelt dat ideeën uit het verleden niet uit hun context mogen worden geïsoleerd. Naast de nadruk die Skinner legt op tekstanalyse samen met contextanalyse, benadrukt hij de rol van taal: wat bedoelt een schrijver met bepaalde termen en begrippen, wat is de stijl van de tekst en in welk genre is er geschreven? Bij de bestudering van de linguïstische kant van een tekst is het nodig om de ontwikkelingen van begrippen en termen in beeld te krijgen, omdat die door de tijd heen evolueren.³⁶

Het gedachtengoed van de ‘Cambridge School’ is ondertussen ook deel geworden van de bestudering van theologische teksten.³⁷ Ook in deze studie sluiten we aan op het gedachtengoed van Skinner en de verdere uitwerking daarvan voor de theologie. Zo kunnen we methodologisch een verbinding maken tussen analyse en interpretatie van systematisch-theologische, ethische en (godsdienst)psychologische teksten enerzijds en (kerk)historische achtergronden anderzijds. De laatsten zijn noodzakelijk voor het verstaan van de eersten. Door deze methode te hanteren, grijpen dogmatiek, ethiek, psychologie en (kerk)historie ineen en zijn ze complementair.³⁸

Voor de beantwoording van de eerste centrale onderzoeksvraag analyseren we de teksten van Bavinck *auteursintentioneel*. Gaande dit proces onderzoeken we deze teksten vanuit de deelvragen. Deze methode heeft twee voordelen. Ten eerste wordt de lezer ingevoerd in belangrijke facetten van de theologische doordenking van de wedergeboorte. Ten tweede blijven we dicht bij Bavincks betoog, waardoor we beter een beeld kunnen vormen

35. Q. Skinner, ‘Meaning and Understanding in the History of Ideas’, *History and Theory* 8/1 (1969), 3-53.

36. Zie hiervoor: ‘Skriptinterview Quentin Skinner’, *Skript Historisch Tijdschrift* 36 (2014), 154-163.

37. Zie hiervoor: A. Chapman, J. Coffey en B.S. Gregory (red.), *Seeing Things Their Way. Intellectual History and the Return of Religion*, Notre Dame 2009. Van Asselt stelt bijvoorbeeld ten aanzien van de studie van de gereformeerde orthodoxie het volgende: ‘In a certain way, this new approach to Protestant scholasticism reflects the strategy promoted by Quentin Skinner in his historical study of moral and political theory. Following R.G. Collingwood, Skinner argues that in order to grasp the meaning of historical texts we have to ask “what their authors were doing in writing them”. Applied to the study of texts of the Protestant scholastics, Skinners method of stressing “the primacy of questions over answers” can be very useful to debunk all kinds of doctrinal mythology surrounding the Protestant scholastic authors. His method implies that our attention should not be devoted primarily to individual authors but to the more general and theological discourse of their times: what issues they were addressing, and to what extent they were accepting or questioning the prevailing assumptions or traditions of theological debate.’ (155-156); Kunz, *Als een prachtig boek*, 21-22.

38. Zie voor kerkhistorische methoden: J.E. Bradley en R.A. Muller, *Church History. An Introduction to Research, Reference Works, and Methods*, Grand Rapids 1995, vooral 8-16.

van het eigene van zijn concept en de ontwikkelingen die zich daarbij voordoen. Daarbij onderzoeken we de consistentie en coherentie daarvan.

Ten aanzien van de tweede centrale onderzoeksvraag, waarbij het gaat over de contextualisering van Bavincks concept vanuit zijn bronnen en achtergronden, merken we een spanningsveld op. Enerzijds zijn er beperkingen die voortkomen uit de omvang en complexiteit van de bronnen en achtergronden – waarbij we tevens moeten constateren dat het vaak ontbreekt aan secundaire literatuur. Anderzijds houden we vanwege de gekozen methode vast aan de relevantie van de tweede centrale onderzoeksvraag, teneinde een genuanceerd beeld te vormen van zijn visie op de wedergeboorte.

Om de tweede centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, hebben we diverse primaire bronnen geanalyseerd uit de Reformatie, de gereformeerde orthodoxie, de nadere reformatie, de moderne filosofie en theologie, het neocalvinisme en de godsdienstpsychologie. Voor deze bronnen geldt dat ze representatief zijn voor deze stromingen en dat ze van belang zijn voor Bavincks concept. Vanwege de genoemde beperkingen kan er geen pretentie van volledigheid gevoerd worden. Derhalve worden de onderzoeksresultaten als verkenningen gepresenteerd. Ook deze analyses hebben we methodisch op eenzelfde wijze verricht: we zoeken naar de intentie van de auteur door context en taal erbij te betrekken.

Langs deze weg verrichten we ons onderzoek en zoeken we antwoorden op de gestelde onderzoeksvragen. Deze methode noemen we hier een *gecontextualiseerde auteursintentionele analyse*.

We merken wat betreft de methode nog drie zaken op.

Ten eerste, in deze studie stellen we ook de vraag of Bavinck recht heeft gedaan aan zijn bronnen. Als wij in dit onderzoek, door een *gecontextualiseerde auteursintentionele analyse* uit te voeren, zoeken recht te doen aan de intenties van Bavinck en zijn teksten, dan moeten we wederkerig vragen hoe hijzelf is omgegaan met zijn bronnen en achtergronden, namelijk of hij aandacht heeft voor het eigene van zijn bronnen qua context en taal.

Ten tweede geven we vanuit het aspect van de taal ook aandacht voor het genre waarin Bavinck schrijft. Ter illustratie: een wetenschappelijk dogmatisch betoog over wedergeboorte draagt linguïstisch andere kenmerken dan een populaire artikelenserie over dat onderwerp die gericht is aan het kerkvolk, met als doel de kerkelijke eenheid te bevorderen.

Ten derde nemen we vanuit deze methodologische overwegingen een voorschot op de afbakening van deze studie. Over het onderwerp roeping en wedergeboorte bestaat in de Gereformeerde Kerken van rond de vorige eeuwwisseling een intensief kerkelijk en theologisch debat. Later

heeft dat mede geleid tot een kerkscheuring, namelijk de ‘Vrijmaking van 1944’.³⁹ Men kan in de lijn van Skinner stellen dat er het gevaar bestaat dat teksten van Bavinck (en van anderen zoals van Kuiper) anachronistisch gelezen worden, namelijk vanuit de latere gebeurtenissen. Dat kan leiden tot een zekere (al dan niet negatieve) ‘mythologisering’. Hier ligt vanuit de gekozen methode een afbakening, die in de volgende paragraaf nader beschreven wordt.

Ten slotte geven we de *opzet* van deze studie weer. Met het oog op de eerste centrale onderzoeksvraag beschrijven en analyseren we primaire bronnen van Bavinck en wel vanuit de genoemde drie perspectieven. Deze studie krijgt daarmee de volgende indeling: het systematisch-theologische perspectief (hoofdstuk 2, 3, 4 en 5), het ethische perspectief (hoofdstuk 6) en het psychologische perspectief (hoofdstuk 7). Daarbij onderzoeken we ook de onderlinge samenhang tussen deze perspectieven.

Met het oog op de tweede centrale onderzoeksvraag beschrijven en analyseren we primaire bronnen en achtergronden van Bavincks concept. We willen ons vooral een beeld vormen van de verschillende zienswijze op de wedergeboorte, zoals van de gereformeerde orthodoxie, het modernisme (vooral van de vermittlungstheologie) van Kuiper c.s. en de daarbij behorende kerkelijke discussies en van de moderne godsdienstpsychologie.⁴⁰ Deze onderzoeksterreinen zijn breed, omvangrijk en complex. We hebben ervoor gekozen om het onderzoek naar de bronnen en achtergronden in tien tussenliggende paragrafen als verkenningen te presenteren. Deze paragrafen hebben we op een zodanige wijze geplaatst dat ze naar ons inzien op een logische plaats de nodige contextuele informatie geven voor een juist verstaan van Bavincks concept van de wedergeboorte.

1.5.3 Afbakeningen

Wat hierboven beschreven is, maakt duidelijk dat deze studie enkele duidelijke afbakeningen nodig heeft. We wijzen op de volgende begrenzingen.

De eerste afbakening is die ten aanzien van de *Heilige Schrift*. Bavinck verwijst als gereformeerd theoloog veelvuldig naar de Bijbel. Deze studie gaat echter niet in op de exegetische en hermeneutische vragen om-

39. Zie hiervoor hoofdstuk 4 van deze studie.

40. Diverse keren wordt in deze studie de uitdrukking ‘Kuiper c.s.’ gebruikt, vooral in de context van de kerkelijke discussies. Hoewel deze uitdrukking wellicht een wat negatieve connotatie en coloriet heeft, wordt dat hier niet zo bedoeld. Het gaat er enkelvoudig om dat Kuiper voor zijn concept vele medestanders had.

trent zijn Schriftgebruik. Wij richten ons op zijn wedergeboortebegrip in systematisch-theologisch, ethisch en psychologisch perspectief. De exegetische en hermeneutische kwesties dienaangaande kunnen vanuit andere theologische disciplines onderzocht en beoordeeld worden.

De tweede afbakening is er een *binnen de dogmatiek*. Bavincks *GD* is als een bouwwerk waarin alle delen coherent en consistent met elkaar verbonden zijn. Ook de wedergeboorte maakt deel uit van het geheel en is met andere delen verbonden, zoals verkiezing en verbond, christologie en pneumatologie, doop en ecclesiologie. In deze studie wordt regelmatig verwezen naar verbindingslijnen met andere dogmatische *loci*. Maar hier moet tegelijk een afbakening gemaakt worden: het is niet mogelijk in het bestek van dit onderzoek om alle delen van de dogmatiek waarmee de wedergeboorte mee in verband staat, te onderzoeken. En wat geldt voor de dogmatiek, geldt ook voor de ethiek en de psychologie. Wedergeboorte maakt altijd deel uit van een groter geheel, maar binnen het grote geheel focussen we op de wedergeboorte.

In het bijzonder is er een afbakening nodig ten aanzien van de leer van de *beilige doop*. We hebben gewezen op de discussie over de veronderstelde en onmiddellijke wedergeboorte en over de relatie tussen doop en wedergeboorte. In dit onderzoek willen we de nadruk leggen op Bavincks visie op de vernieuwing van de mens en hoe die plaatsvindt. De genoemde discussie is daar weliswaar niet los van te zien, en waar nodig zal het benoemd worden. Tegelijk ligt hier een afbakening: niet de verhouding tussen doop en wedergeboorte is onderwerp van dit onderzoek, maar de wijze waarop God een mens vernieuwt.

Een derde afbakening – die reeds genoemd is maar die we hier benadrukken – is die naar de *kerkhistorische ontwikkelingen*. Bavincks zienswijze is contextueel ingebed in een moeizame kerkelijke discussie, die uiteindelijk geleid heeft tot een kerkscheuring in 1944. In hoofdstuk vier van deze studie zullen we een aantal facetten van deze ontwikkelingen beschrijven, namelijk die welke ten dienste staan van de twee centrale onderzoeksvragen. Deze studie is echter niet gericht op een beter verstaan van de latere kerkhistorische ontwikkelingen. Het is aan anderen om te beoordelen of onze uitkomsten leiden tot een dieper inzicht daarvan. We erkennen dat hier een spanningsveld ligt. Maar ter verduidelijking van de tweede centrale onderzoeksvraag stellen we dat we onderzoeken wat de context betekent voor Bavincks visie op de wedergeboorte, en niet wat zijn visie op de wedergeboorte betekent voor de context, ten einde anachronismen en (negatieve) ‘mythologisering’ te voorkomen.

De vierde afbakening is er een ten aanzien van de *pedagogiek*. Bavinck is ook bekend als degene die in Nederland de pedagogische wetenschappen

een grote impuls heeft gegeven. In zijn publicaties over de pedagogiek neemt wedergeboorte een bescheiden plaats in. In deze studie wordt echter zijn pedagogiek niet geïntegreerd. We onderzoeken de systematisch-theologische, ethische en (godsdienst)psychologische perspectieven naast elkaar, omdat deze drie nauw op elkaar betrokken zijn en elkaar beïnvloeden. Daarentegen heeft zijn pedagogiek – hoewel we daarin sporen vinden van dogmatiek en (godsdienst)psychologie – een meer zelfstandig karakter. Derhalve maakt zijn pedagogiek geen geïntegreerd onderdeel uit van dit onderzoek, bijvoorbeeld als een vierde perspectief. Wel zullen we in paragraaf 5.9. kort ingaan op de uitkomsten van een verkennend onderzoek van de plaats van de wedergeboorte in zijn pedagogiek.

1.5.4 Bronnen

Voor de beantwoording van de *eerste centrale onderzoeksvraag naar Bavincks visie op de wedergeboorte* richten we ons vooral op zijn primaire werken. Tot de belangrijkste behoren de *Gereformeerde dogmatiek* (zowel de eerste druk als de tweede druk) en *Roeping en wedergeboorte* (1903). We betrekken in dit onderzoek ook *Magnalia Dei* (1909) en de *Handleiding bij het Onderwijs in den Christelijken Godsdienst* (1913). Verder komen enkele van zijn redes en studies aan bod.

Verder gebruiken we diverse ongepubliceerde bronnen, zoals het genoemde manuscript over de ‘Gereformeerde Ethiek’, collegedictaten van Bavinck als student, collegedictaten van zijn onderwijs als docent in de dogmatiek, ethiek en psychologie en enkele van zijn persoonlijke aantekeningen. Ook betrekken we in dit onderzoek collegedictaten van studenten van Bavinck. Deze dictaten en manuscripten zijn weliswaar van een ander gewicht dan de gepubliceerde bronnen, maar ze geven een beeld van de colleges die hij heeft gegeven zowel in Kampen als in Amsterdam, en bieden nieuwe gegevens en andere perspectieven.

Naast de dogmatische en ethische bronnen gebruiken we ook primaire bronnen over de psychologie (van de religie), zoals *Beginselen der psychologie* (1897), *Psychologie der Religie* (1907), *Openbaring en religieuze ervaring* (1908) en *Bijbelse en Religieuze Psychologie* (1920). Ook hier bestuderen we naast de publiceerde bronnen enkele archivalia, zoals manuscripten van Bavinck en collegedictaten van zijn studenten.

Voor de beantwoording van de *tweede centrale onderzoeksvraag naar de achtergronden* van zijn visie analyseren we een aantal primaire bronnen uit diverse stromingen waar Bavinck naar verwijst. Uit onderzoek blijkt dat hij een indrukwekkende hoeveelheid bronnen bestudeerd heeft voor zijn

dogmatiek, ethiek en psychologie. Hieruit zijn de belangrijkste en meest genoemde werken gekozen voor verder onderzoek.⁴¹ Deze analyseren we op het gehanteerde wedergeboortebegrip en daarna onderzoeken we of en op welke wijze ze invloed hebben op Bavincks concept. Naast deze primaire bronnen verwijzen we naar de onderzoeksresultaten in secundaire literatuur.

1.6 Relevantie

Uit het voorgaande kan de *relevantie* van ons onderzoek aangetoond worden, en wel in tweeërlei zin.

Ten eerste is er een *interne relevantie* voor het Bavinck-onderzoek. De stand van zaken geeft aan dat er ruimte is voor een systematisch-theologisch onderzoek naar Bavincks visie op de wedergeboorte. Wanneer we dit onderzoek verbreden door zijn ethiek en psychologie erbij te betrekken, ontstaat er een nieuwe wijze van onderzoek naar zijn denken. Immers, nog niet eerder is een onderwerp uit zijn oeuvre onderzocht vanuit deze drie perspectieven. Dit relatief smalle onderwerp maakt het mogelijk om het in drie perspectieven te onderzoeken, waarbij we ook letten op hun onderlinge verhoudingen, en waarbij we tevens de brede contextualiteit kunnen onderzoeken op de invloed daarvan op zijn concept. In het slothoofdstuk zullen we deze toepassing van de zogenoemde *gecontextualiseerde auteursintentionele analyse* en de relevantie daarvan voor het Bavinck-onderzoek evalueren.

Ten tweede is er een *externe relevantie*, namelijk voor de systematische theologie als geheel. Deze studie kan een aanzet zijn tot een hernieuwde bezinning op het Bijbelse getuigenis en het katholieke belijden over de vernieuwing van de mens. Bavincks intentie om het gereformeerde belij-

41. Het gaat vooral om de volgende werken: wat betreft de *Reformatie*: J. Calvijn, *Institutio christianae religionis*, 1558. Wat betreft de *gereformeerde orthodoxie*: de Dordtse Leerregels; de *Synopsis purioris theologiae*, 1625; J. Maccovius, *Loci communes theologici*, 1650. Wat betreft de *gereformeerde ethiek*: C. Vitringa, *Korte schets van de christelyke zedenleere*, 1718. Wat betreft het *gereformeed piëtisme*: W. Perkins, *Alle de werken van mr. Wilhelm Perkins*, 1659; G. van Aalst, *Geestelijke mengelstoffen*, 1745. Wat betreft de *moderne filosofie en theologie*: I. Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, 1793; F.D.E. Schleiermacher, *Der christliche Glaube*, 1822; A.B. Ritschl, *Die Lehre von der Rechtfertigung und der Versöhnung*, 1870; P. Gennrich, *Die Lehre von der Wiedergeburt*, 1907. Wat betreft de *ethische theologie*: P.J. Muller, *Handboek der dogmatiek*, 1895. Wat betreft de leer van de *veronderstelde en onmiddellijke wedergeboorte*: A. Kuiper, *Dictaten Dogmatiek*, 1888-1889; A. Kuiper, *Het werk van den Heilige Geest*, 1888; G. Kramer, *Het verband tussen doop en wedergeboorte*, 1897. Verder wat betreft de *psychologie van de religie*: W. James, *The Varieties of Religious Experience*, 1902; E.D. Starbuck, *The Psychology of Religion*, 1901; G.A. Coe, *The Spiritual Life*, 1902.

den te actualiseren en zijn aanzet om daarbij de ethiek en de psychologie te betrekken, kunnen fungeren als lichtend voorbeeld. Ook dit zullen we in het laatste hoofdstuk evalueren.

Wat dat betreft wijzen we op twee voorbeelden.

Ten eerste, in de contemporaine theologie is er veel aandacht voor de pneumatologie. We zien echter dat binnen de systematische theologie de gedachte van een wezenlijke vernieuwing van de mens in de wedergeboorte minder relevant wordt geacht.⁴² In de praktische theologie zien we de opvatting dat het spreken en handelen van de kerk vooral gericht moet zijn op de subjectieve ervaring van de hoorder. Op welke wijze kunnen wij in deze postmoderne tijd het Bijbelse getuigenis en het kerkelijk belijden dat de mens wederom geboren moet worden actualiseren in kerk en theologie?⁴³

Ten tweede, binnen de gereformeerde gezindte is er een levendig debat over theologische en pastorale vragen inzake de wedergeboorte. Er verschijnen regelmatig pastorale en theologische publicaties over de heilsorde en de wedergeboorte.⁴⁴ Ook op internetfora discussiëren jongeren en ouderen hierover.⁴⁵ Er blijken veel vragen te bestaan over wedergeboorte, over de zogenaamde toelidende weg, over het aanbod van genade en de geloofszekerheid.⁴⁶ Dit blijkt vaak in verband te staan met misvattingen over de interpretatie van scholastieke elementen in de leer van de wedergeboorte.⁴⁷ Inzicht hierin kan helderheid verschaffen. Deze studie kan daaraan een bijdrage leveren.

Herman Bavinck leefde ruim honderd jaar geleden in een moderne tijd. Hij had de overtuiging dat ook de mens van de negentiende en twintigste eeuw wederom geboren moest worden: de aanleg van de vermogens van

42. Zie bijvoorbeeld: G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*, Kampen 2000, 538-572; R. Benjamins, J. Offringa, W. Slob (red.), *Liberaal christendom. Ervaren, doen, denken*, Vught 2016; J. Hoek, *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit*, Zoetermeer 2016, 7-19.

43. Zie hiervoor Johannes 3:3-8 en de Dordtse Leerregels hoofdstuk 3 artikel 11-13.

44. Zie bijvoorbeeld G. Wassinkmaat, *Orde op zaken stellen. Een Bijbelse doordenking van de heilsorde*, Heerenveen 2011.

45. Zie hiervoor www.refoweb.nl, www.refoforum.nl en www.heartry.nl.

46. Zie hiervoor C. Harinck, *De toelidende weg tot Christus*, Heerenveen 2001; C. Harinck, *De prediking van het evangelie. Het aanbod van genade*, Houten 2002; H. van den Belt, *Metten, weten en jezelf vergeten. Het geheim van de geloofszekerheid*, Heerenveen 2015; K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des beils in historisch en theologisch perspectief*, Heerenveen 2003.

47. Zie hiervoor A. Kort, *Wedergeboorte of schijngeboorte. De bijbelse bloedtheologie vergeleken met de filosofische embryotbeologie*, Meteren 2012; C. Ouwendorp, *Jeruzalem en Athene, een blijvende worsteling in de theologie*, Delft 2012.

zijn verstand, wil en gevoel moeten vernieuwd worden om zich te bekeren tot God en Zijn evangelie te geloven. In onze eenentwintigste eeuw is de westerse samenleving een postmodern en seculier, multicultureel en multireligieus tijdperk ingegaan. Bavinck kan een inspirator en gids zijn om het belijden over de wedergeboorte te actualiseren naar deze tijd. Hopelijk levert deze studie een bijdrage tot de verdere doordenking daarvan.